

В статті проаналізовані особливості та труднощі роботи навчальних закладів на Конотопщині в 20-і роки ХХ ст. і зроблені висновки про характерні риси для регіону всіх сфер розвитку освіти в УРСР.

Ключевые слова: образование, школа, регион, развитие.

Dedovich D.V. Educational establishments Konotop region in the 1920th: particular qualities and difficulties

In this article peculiarities and severities of the work of educational establishments in Konotop region in 1920th are analyzed and a conclusion that all features of development of education in USSR were typical to Konotop region is made.

Key words: education, school, region, development.

23.03.2011 р.

УДК 94 (477.54)

Т.В. Арзуманова

**«МОВНА ПРОБЛЕМА»
В РОЗВИТКУ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ
ЕТНІЧНИХ РОСІЯН В ХАРКІВСЬКІЙ
ОКРУЗІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1920-Х РОКІВ**

Розглянуті заходи політики коренізації в шкільній освіті, спрямовані на посилення позицій української мови в російськомовному середовищі Харкова та Харківської округи. Досліджено перехід шкіл на українську мову викладання, запровадження української мови в школах з іншими мовами навчання та ставлення росіян та російськомовних громадян УСРР до цього процесу.

Ключові слова: українізація, шкільна освіта, коренізація, концентр, етнічні росіяни, національні меншини.

В умовах українізації українського суспільства в незалежній Україні значний інтерес представляє вивчення заходів політики коренізації, яка здійснювалася в УСРР в другій половині 1920-х рр. Особливу увагу привертає вивчення мовної політики в сфері надання освіти представникам національних меншин. Цікавим є дослідження реалізації більшовиками політики українізації української школи, коли лідери більшовицького уряду української республіки намагалися надавати освіту представникам національних меншин на рідній мові, українців повернути до традиції вживання української мови, розширити сферу її вжитку в повсякденному житті. Поширення вживання української мови призводило до дерусифікації, що визивало занепокоєння керівників правлячої партії та незадоволення етнічних росіян та зрусифікованих українців, євреїв, поляків та представників інших народів.

В радянській історіографії мовна політика в галузі освіти в УСРР в 1920-х роках внаслідок ідеологічного тиску не набула об'єктивної оцінки,

мовні процеси зводилися до описового характеру процесів поширення вживання української мови в школах і в закладах вищої та середньої освіти [2]. В сучасній історіографії дослідники звернули увагу на політичний аспект дерусифікації галузі освіти, спроби ряду лідерів КП(б)У добитися певної незалежності від РСФРР. Саме ці кроки спровокували шквал звинувачень у буржуазному націоналізмі на адресу М. Скрипника, О. Шумського у намаганні звузати сферу вживання російської мови, порушенні прав росіян, російськомовного пролетаріату в Україні.

Основу джерельної бази дослідження стали матеріали шкільних переписів 1926, 1927-1929 рр., які дозволили простежити динаміку змін мови викладання у закладах освіти, відповідність чисельності представників певних народів до кількості класів з мовою навчання, рідною для них. До числа джерел, які були використані в роботі, також слід віднести статті, виступи представників більшовицького уряду на Україні в 1920-х роках, в яких певною мірою знайшли відображення питання даної теми [3, 5-9].

В рамках регіональних досліджень, які набули актуальності в сучасній історичній науці, автор поставив за мету розглянути процеси зміни мовної картини в галузі освіти на Харківщині в другій половині 1920-х років, які значною мірою вплинули на становища російської громади в Харкові та Харківській окрузі.

Провідним завданням в рамках здійснення політики коренізації Нарком освіти УСРР визначав дерусифікацію освіти, надання можливості представникам найбільш численних народів республіки здобувати знання рідною мовою.

Одним із важливих пріоритетів українізації більшовицький уряд УСРР визнавав ліквідацію різниці між україномовним селянством та російськомовним пролетаріатом в містах, чому в значній мірі повинна була сприяти українізована освіта. Запроваджуючи українську мову в шкільну освіту, більшовики опинилися перед необхідністю визнати статус російської мови.

Російська мова в усіх радянських республіках мала статус інтернаціональної мови, тому звуження сфери її використання (на користь української мови та рідних мов народів, які мешкали на території Радянської України) стало наслідком політики українізації, який викликав незадоволення з боку етнічних росіян республіки, зрусифікованих українців, євреїв, німців, поляків та інших народів.

Значною проблемою стало переведення на українську мову викладання учнів, які походили з українських сімей, визнавали себе етнічними українцями, але рідною мовою визначали російську, якою повсякденно спілкувалися та бажали навчатися. В суспільстві певним чином домінував стереотип,

який був сформований ще в XIX ст. за царату, про некультурність, нерозвиненість української мови, яка є лише «селянським діалектом» правильної російської мови. На жаль багато українців, які мігрували до міста наприкінці XIX – на початку XX ст., намагалися вживати у повсякденному житті російську мову, що, на їх думку, повинно було свідчити про їх причетність до міської культури, культурність, «освіченість». Певне зневажливе ставлення до української мови, української історії та культури спостерігалось і в середовищі етнічних росіян, особливо мешканців Харкова.

Харків в 1920-х роках представляв собою поліетнічне російськомовне місто. Рідною мовою визнавали російську 52,7 % міського населення Харківської округи (по Харкову цей відсоток був вищим), серед сільського – 19 % населення (цей відсоток майже співпадав із відсотком росіян в структурі сільського населення округи) [3, 38].

Отже політика українізації на Харківщині зіткнулася з певним пасивним опором, а в галузі шкільної освіти – небажанням батьків віддавати дітей в українські класи, негативним ставленням до запровадження вивчення української мови як обов'язкового предмета в школах з усіма мовами викладання.

В той час, коли українізація шкільної освіти в сільській місцевості як в цілому по УСРР, так і в Харківській округі, не зустрічала певних перешкод, в міських школах ці процеси відбувалися з певними труднощами через поліетнічність міщан (в Харківській округі, наприклад, за переписом 1926 р. росіяни складали 22,5 % населення (31,2 % в складі населення міст, 17,8 % в структурі сільського населення), в містах Харківської округи мешкало 14,7 % євреїв, поляків – 1,1 %, німців – 0,44 %) [3, 15].

Протягом 1923-1925 рр. в Україні швидкими темпами було здійснено перехід в галузі шкільної освіти на українську мову викладання, відкриті українські школи, українські класи. І вже в 1925 р. на території УСРР 71 % учнів навчався в школах з українською мовою навчання, 11,5 % учнів навчалися в школах з російською мовою навчання. На території Харківської округи показники по російських школах були меншими, хоча кількість етнічних росіян на території даного регіону була більшою від загальноукраїнської [5, 10-13].

Школи із російською мовою навчання переважали серед семирічок (школи II концентру) як в округі, так і в місті. Як зазначалося в передумові до результатів перепису, семирічки переважали в російськомовних містах, що обумовлювало їх більшу кількість у порівнянні із сільськими школами II концентру. Також в міських семирічках переважали учні неукраїнської національності, в першу чергу росіяни та євреї, які «більш охотно, ніж українці, йдуть до школи, особливо до семирічок» [8, XIII].

У порівнянні з іншими містами УСРР в 1925 р.

Харків лідирував за кількістю учнів у школах з російською мовою викладання (лише в семирічках Одеси відсоток таких учнів був вищим за показники по Харкову: 54 % проти 41,5 %) [5, 12].

Порівняння даних про національність учнів та мову викладання в Харкові та ряді міст УСРР дозволяють зробити висновок, що в середині 1920-х років росіяни складали майже 36 % учнів харківських шкіл, кількість учнів в російських школах складала понад 46 %. В цілому по Харківській округі етнічні росіяни складали 15,9 % учнів в початкових класах та 27,8 % в середній школі. Школи з російською мовою викладання охоплювали 15,3 % учнів молодших класів – мешканців Харківської губернії та 30,9 % учнів семирічок. Таким чином, можна зробити висновок, що російське населення було повністю забезпечено можливістю навчати дітей на рідній мові.

В Харкові кількість учнів в класах з російською мовою навчання навіть дещо перевищувала кількість учнів – росіян, що було обумовлено наявністю в місті значною частини російськомовних українців, євреїв, представників інших народів, які прагнули навчання дітей російською мовою через її сильні позиції в місті.

В Києві, навпаки, кількість учнів, які навчалися російською мовою, значно перевищувала чисельність учнів-росіян. Так, в російських класах навчалися 28,3 % учнів I концентру та 37,3 % учнів II концентру, в той час як росіянами були відповідно 11,2 % та 27,1 %. Значне домінування учнів російських класів над чисельністю учнів-росіян спостерігалось в Одесі: в семирічках навчалося 39 % росіян, а от в семирічних школах з російською мовою навчання в місті одержувало освіту 54 % учнів, ще 26,2 % вчилися в російсько-українських змішаних школах.

Таким чином, можна зазначити, що в Харкові, як в столиці УСРР, результати українізації були найбільш вагомими. Наркомун освіти вдалося вже до 1925 р. досягти певної реалізації поставленої мети: надавати освіту населенню рідною мовою (в першу чергу намітилася значна динаміка дерусифікації міста, в якому російська мова мала статус повсякденної мови спілкування).

Протягом 1925-1927 рр. дерусифікацію шкільної освіти було продовжено. Так в цей період по Харківській округі число учнів, які навчалися в російських школах I концентру, зменшилося з 15,3 % до 15,1 %, в школах II концентру – з 30,9 % до 18 %. В Харкові в початкових школах кількість учнів з російською мовою навчання зменшилась з 41,6 % до 11,6 %, а в семирічках – з 41,5 % до 28,7 %. Така динаміка призвела до певної диспропорції: в місті учнів-росіян було більше, ніж учнів, які мали можливість навчатися російською мовою. Звуження російської мови призводило до негативного ставлення етнічних росіян до заходів українізації,

які вбачали в ній певні обмеження власних прав.

Для Харківської округи було характерно домінування початкових шкіл (так званих шкіл I концентру) над середніми школами (школи II концентру, 5-7 клас). Серед початкових шкіл переважали школи з українською мовою навчання (84,3 %), в яких вчилася 82,7 % учнів. 13,5 % російських шкіл охоплювали 15,1 % учнів. Незначний відсоток складали школи з двома мовами навчання (1,4 %, в яких навчалося 1,6 % учнів. Значно більший відсоток складали російськомовні школи серед семирічок (17,4 % з 18 % від загального числа учнів) та школи зі змішаними мовами навчання (16 % з 23,9 % учнів).

У 1928 р. російською мовою навчалося в початкових школах Харківської округи 15,5 % учнів, 1,2 % – в змішаних україно-російських. В семирічках російською мовою навчалося 17 % учнів, 15,6 % – в змішаних школах [6, 12-15]. Таким чином, у порівнянні із 1927 навчальним роком кількість учнів з російською мовою навчання залишалася майже незмінною.

У порівнянні з Харківською округою в Харкові початкові школи в 1927 р. складали лише 11,9 % з 3,1 % учнів. З них лише одна школа була російською (12,5 % учнів), дві змішаних (25 % учнів), три школи – українських (46,1 % учнів). Позиції російськомовних середніх шкіл Харкова були більш міцні: 19 шкіл з 32,2 % учнів та 14 українсько-російських шкіл з 32,8 % учнів.

На території Ізюмської, Сумської та Куп'янської округів, які раніше складали територію Харківської губернії, кількість учнів російських шкіл була значно меншою, ніж кількість росіян на цих територіях. Так, в Куп'янському повіті 13,5 % учнів вчилися в російськомовних початкових школах та 3,6 % в семирічках з російською мовою навчання. В Ізюмському повіті їх кількість складала 11,6 % (початкові школи) та 5,5 % (середні школи), в Сумському – 3,3 % та 3,5 % відповідно. Частина росіян мали змогу навчатися в змішаних російсько-українських семирічках (15,5 % учнів Ізюмської, 19,1 % Сумської та 9,2 % Куп'янської округ).

В 1927 р. в цілому на території УСРР найбільш забезпечені потреби у навчанні на рідній мові були у українських школярів. Українською мовою навчалося 97,4 % учнів (93,8 % українською та 3,6 % українською та іншою мовою). Потреби етнічних росіян були забезпечені менше: лише 67,1 % учнів навчалися в російських школах та 14 % росіян вчили і українську, і російську мови. 18,2 % учнів-росіян вчилися в класах з українською мовою викладання.

Найменш забезпеченими у навчанні рідною мовою були євреї та поляки (49,5 % та 45,6 % відповідно). Однак єврейські учні тяжіли до навчання російською мовою (19,6 %), серед поляків лише 3,9 % учнів училися російською мовою, що було обумовлено специфікою розселення даних

етнічних груп: євреї переважали серед міщан, поляки – серед селян.

Ситуація з навчанням на російській мові в Харківській округі значно відрізнялася від загальноукраїнської – традиційно позиції російської мови в даному регіоні були сильнішими. Так, серед росіян рідною мовою навчалося 71,7 %, а російською та українською – ще 20,4 %. Таким чином 92,1 % дітей росіян отримували освіту рідною мовою в Харківській округі (проти 81,1 % по УСРР). В той же час 98,2 % українців вчилися рідною мовою (91,9 % – українською та 6,3 % українською та російською). У порівнянні із росіянами та українцями значно менше були забезпечені освітою на рідній мові євреї (17,1 % вчилися рідною мовою, 42,7 % – російською, 12,7 % – українською), німці та поляки (рідною мовою 32 % та 19,7 % відповідно). На відміну від євреїв, німці та поляки тяжіли до навчання саме українською мовою.

На відміну від округи, в Харкові значно більша частина учнів вчилася в школах з двома мовами викладання. Так, українською мовою навчалися 56,6 % українців, українською та російською мовою – 33,2 %, а російською – 10 %. У росіян навчанням рідною мовою було забезпечено менше число учнів – 42,5 %, двома мовами навчалися 36,6 % (79,1 % російських учнів мали змогу навчатися рідній мові), 20,9 % росіян училися українською [1, 196-199].

Якщо порівнювати показники Харкова з іншим найбільшими містами УСРР, то можна зробити висновок, що найбільш охоплені навчанням рідною мовою були росіяни міста Сталіно (89,1 %), найбільша кількість росіян (32,2 %) навчалися українською мовою у Києві [1, 196-199].

Дані шкільного перепису 1929 р. свідчать, що 83,1 % учнів УСРР училися українською мовою, 7,3 % – російською, 2,6 % – українською та російською мовами. Дуже різнилися показники мови навчання в школах залежно від регіону та типу школи (сільські або міські), рівня школи (початкова (I концентр) або семирічка (II концентр)).

В цілому по Радянській Україні російські школи охоплювали 7,3 % учнів в початкових школах та 14,2 % в семирічках. Однак, в міських школах навчання російською мовою охоплювало значно більшу кількість учнів (19,9 % проти 4,7 % в сільських початкових школах та 22,8 % в міських проти 4,5 % в сільських семирічках). На Лівобережжі (до цього регіону було віднесено Харківську округу) в міських школах обох ступенів російські класи чисельно переважали у порівнянні з сільськими. Найбільша кількість учнів була охоплена мережею російськомовної освіти в Гірничому регіоні (територія Донбасу) [7, 43-44].

В цілому по УСРР кількість учнів-росіян, які одержували освіту рідною мовою, співпадала із загальною кількістю представників даного народу. Так,

якщо в початкових школах навчалось 8 % етнічних росіян, то в цілому по УСРР 7,3 % учнів навчалися в російських класах. В середній школі вчилось 13,7 % етнічних росіян, а освіту російською мовою одержували 14,2 % від загальної кількості учнів.

Таким чином, протягом 1925-1927 рр. розподіл шкіл за мовою викладання було майже наближено до задоволення потреб представників найчисельніших народів, які мешкали на території УСРР. Практично реалізувалася теза про навчання рідною мовою, виходячи з принципу пропорційного співвідношення національного складу населення і кількості національних шкіл. Упровадження даного принципу вимагало в першу чергу дерусифікації шкільної освіти, перехід на навчання українською мовою не тільки в сільських школах (де переважало україномовне населення), але й в школах міських, де позиції російської мови були дуже міцними як серед вчителів, так і серед учнів (незалежно від їх етнічного походження).

В Харкові, як столиці УСРР, дерусифікація шкільної освіти здійснювалася достатньо швидкими темпами (навіть в 1927 р. кількість російських класів була меншою від кількості етнічних росіян-жителів міста). В інших містах республіки процеси українізації школи були значно повільнішими через не завжди позитивне ставлення до таких змін керівництва на місцях, освітян, учнів та їх батьків.

Такі наслідки українізації негативно сприймало й керівництво правлячої партії, вбачаючи в українізації «порушення мовних прав» російськомовного пролетаріату України – оплоту більшовиків в Україні, можливість піднесення національно-культурного відродження українців.

В подальшому дослідникам слід звернути увагу на вивчення процесів дерусифікації шкільної освіти в УСРР в другій половині 1920-х років з актуальних в сучасній історіографії напрямів соціальної історії, історії повсякденності. Недослідженим залишаються питання ставлення населення до українізації освіти, їх бажання навчати дітей, отримувати освіту на рідній мові (українській), а також питання позиції російської мови в суспільстві за умов певного згорання сфер її вживання.

Посилання

1. Всесоюзний шкільний перепис 15 грудня 1927 р. Шкільні установи соціального виховання на Україні. – Харків: Державне видавництво «Господарство України», 1930. – 305 с.
2. Народна освіта України. Установи соціального виховання на 1 грудня 1928 р. – Харків: Державне видавництво «Господарство України», 1930. – 48 с.
3. Народна освіта України. Установи соціального виховання на 1 листопада 1929 р. – Харків: Державне видавництво «Господарство України», 1930. – 63 с.
4. Народна освіта України. Установи соціального виховання на 1 грудня 1925 р. – Харків: Видання Центрального Статистичного Управління УСРР, 1927. – 80 с.
5. Народна освіта України. Установи соціального

виховання на 1 січня 1927 р. – Харків: Видання Центрального Статистичного Управління УСРР, 1928. – 87 с.

6. Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 р. Національний і віковий склад, рідна мова та писемність населення. – Харків: Видання Центрального Статистичного Управління УСРР, 1928. – 210 с.

7. Гутянський С.К. Ленін і культурне будівництво на Україні. – К., 1965; Золотоверхий І.Д. Становлення української радянської культури (1917-1920). – К., 1961; Наукові праці з історії КПРС. З історії боротьби Комуністичної партії України за розвиток народної освіти (1917-1945). – Вип.5. – К., 1965; Паніотів І.Л. Комуністична партія України в боротьбі за розвиток народної освіти (1931-1941). – Харків, 1973; Білоцерківський В.Я. Комуністична партія – організатор культурної революції на Україні (1926-1937). – Харків, 1985.

8. Лозицький В.С. Політика українізації в 20-30 рр.: історія, проблеми, уроки // Український історичний журнал. – 1989. – № 3. – С. 53-59; Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УРСР у 20-ті роки.: Автореф. ... доктора істор. наук. 07.00.01. – Харків, 2002.

9. Скрипник М. Статті і промови з національного питання. – Мюнхен, 1974. – 167 с.

Арзуманова Т.В. «Языковая проблема» в развитии школьного образования этнических русских в Харьковской округе во второй половине 1920-х гг.

Рассмотрен ход реализации политики коренизации в школьном образовании, которая была направлена на укрепление позиций украинского языка в русскоязычной среде Харькова и Харьковской округи. Изучен процесс перевода школ на украинский язык обучения, введения изучения украинского языка в неукраинских школах и отношение русских и русскоязычных граждан УССР к данному аспекту украинизации.

Ключевые слова: украинизация, школьное образование, коренизация, концентр, этнические русские, национальные меньшинства.

Arzumanova T.V. The «Language Problem» of ethnic russians school education development in Kharkiv and Kharkiv's Province in the second half of 1920-th

The policy of «korenisation» course in school education, which has been directed at the Ukrainian language position strengthening among Russian speaking population of Kharkiv and Kharkiv province was investigated. The process of the Ukrainian language studing providing at schools, introduction of the Ukrainian language into non-Ukrainian schools and the USSR Russians and Russian-speaking citizens attitude to this aspect of ukrainization policy are analyzed.

Key words: ukrainization, school education, korenization, kotsentr, ethnic Russians, national minorities.

02.04.2011 р.